

СТРУКТУРА НА РОЛЕВОТО ПОВЕДЕНИЕ И СОЦИАЛНИТЕ РОЛИ

Тодор Толев

Представяме идея за състава и устройството на ролевото поведение и социалните роли като комплексни системи с многокомпонентна структура и вътресистемни взаимоотношения, изводими от естеството на други роли и на конкретната ролева среда. Посочваме компонентите на ролята като система и основни междуролеви взаимодействия, повлияващи комплексността на съответните роли.

THE STRUCTURE OF ROLE BEHAVIOR AND SOCIAL ROLES

Todor Tolev

A concept of the composition and structure of role behavior and social roles is presented – as complex systems with a multicomponent formation and intrasystem relationships, derived from the nature of other roles and the specific role environment. We indicate components of role as a system and main inter-role interactions, influencing the level of complexity of the respective roles.

*Целият свят е сцена и всички ние сме актьори на нея –
влизаме, излизаме и за своето време всеки от нас играе различни роли...*

Уилям Шекспир 1564–1616
„Както ви се харесва“

Социалните роли са основен концепт на *социологията*, а Теорията за ролево функциониране има средишно място в понятийния апарат на социологичната наука – която днес е широкообхватен обзор на обществото и на способността на обществената среда чрез своите институции да описва, да анализира и оценява човешките дейности, да стимулира и контролира човешкото развитие.

Поне четири са ползите от социологическата перспектива за човека (Macionis, Plummer, 2008) – тя открива „общото в частното“ и проверява възприемането за света, тя помага да разграничим факти от фантазии; улеснява контактите с възможности и сочи пречки, съпътстващи ежедневието ни; окуражава просоциалната ни активност и разширява усета за разнообразие на обкръжаващия социален свят. И тези ползи стават възможни заради ангажирането на човека в огромен брой социални роли, изпълващи всички насоки на функциониране като способ за постигане на цели или избягване на опасности, обикновено чрез взаимодействия с околните, но без това да е строго задължително.

Макар относително млада съставка на човекознанието, социологията има изключително древни преднаучни корени, свързани с *ролевите взаимодействия* още от зората на човешките групи, общества и цивилизации. Извори на *прото-социологическа мисъл* (Фотев, 1993-а) откриваме още през времената на древен Египет в *зоо-морфно-тотемните образи*, легитимиращи държавния строй и социалната йерархия, и обясняващи социалните колизии при срив на институционални механизми. А през това време в съседна Месопотамия *епосът на Гилгамеш* обединява божественото с човешкото при обясненията на социалните явления. Пак там Хамурапи, петият цар на великия Вавилон, създава прословутия *сборник с 282 закона*, предписващи социални порядки и норми, а също и санкции според социалния статус на извършителите. В далечен древен Китай възниква учението на Лаоцзъ / Даодъцзин – *даоизъм* за повсеместна хармония и практиките за нейното поддържане, а след време и на Кунфуцзъ / Конфуций в трактата „Луннью“, чрез който *конфуцианството* предлага широка палитра от правила, наставляващи социализация в рамките на изначално зададен и неоспорим социален строй. Което предизвиква протестите на Моцзъ, Шан Ян и Хан Фей, борещи се за коригиране на социалните неправди с човешка намеса чрез понятни, безпристрастни и честни закони. А в древна Индия, с нейния строг кастов строй, писанията на *Ригведа* и другите ведически текстове отправят послания за *разумен аскетизъм* пред житейските несгоди в недостъпната за корекции социална система. Учението на Сидхарта Гаутама *будизъм* проповядва стремеж към нирвана в отклик на социалната неправда, но и скептичност към *неравенството на кастовите устои*. По божествената *воля на Яхве* са древноеврейските представи за социални порядки, както са посочените в старозаветните книги на *Левит* повели, а и в прословутите *десет Божии заповеди*, съобщени на Мойсей да се почитат и спазват в юдейския свят. Всички религии впрочем (Токарев, 1983) – още от първичния *анимизъм*, представляват описания на ролево поведение – на самото божество, както и на хората, изпълняващи обслужващия култ. А религиозните съвети, наставления и разпоредби са социалните норми за правилно поведение в рамките на съответните социални общности. Почти всички митове гравитират около ролеви ситуации със знаково за общността съдържание. А в хода на хилядолетията към *религиозните канони* се добавят и препоръките на *идеологии*, бдящи за покорна порядъчност на населението под властта на управляващите малцинства.

От огромно значение са изумителните социологични и психологични идеи, догадки и прозрения на великите древногръцки философи, сторили „*Чудото на античността*“ (Leahey, 2017). От *Бронзовата епоха* (3000-1200 BCE) и *Тъмните векове* (1200–700 BCE) – времена на воители, на царе и на герои – описани още от Омир (Homer) в „*Илиада*“, възниква идеята за върховна добродетел (arête) на доблестта и бойната слава, която е постижение на малцина, а не лесен дар, и тази идея извайва спираците и днес дъха образи на Ахил и Хектор, на Приам и Агамемнон и става прототип на ролево поведение, запазило устойчивост в хода на вековете. В последващия *Архаичен период* (700–500 BCE) възниква и кулминира специфичният гръцки град-държава, *полисът* (polis, πόλις), дарил на античните гърци демократично самоуправление

и чрез него – порив към активно и творческо социално присъствие. С което възможността за обогатяване на ролевата палитра става огромна, ала се отбелязват и уродливите сенки на социалната стратификация. Не случайно Хезиод (Hesiod), считан за родоначалник на древногръцката социологическа мисъл (Фотев, 1993-а), в трактатите „Теогония“ и „Дела и дни“, покрай митологичните алегии на правила за социално устройство, описва структурата на античното общество, противопоставяща „изтерзания народ на царете – дароядци“. А по същото време Талес (Thales of Miletus) обявява, че светът е разбираем за разума, а не е плод на божествени прищевки. Ксенофан (Xenophanes of Colophon) сочи, че боговете са антропоморфни и също като хората „...лъжат, крадат, убиват и благотворят ... а ако животните имат богове, те ще ги направят по свои собствени изображения, измисляйки конски богове, котешки богове, кучешки богове и т.н.“ (Leahey, 2017). Последвалият *Класически период* (500–323 BCE) е белязан от триумфа на античната философска мисъл, обогатена с поредица прото-социологични и прото-психологични идеи, очертаващи интереса на античните мислители към ролевото поведение на своите съвременници. Този бляскав възход на класическата антична философия е обусловен от успешното противопоставяне на героичните елини спрямо могъщата и свирепа Персийска империя, както и от процъфтяващите гръцки колонии из цялото Средиземноморие, създаващи чрез оживена търговия идеен обмен и стимули за градивни социални изяви. Усложненото и успешно антично общество дава силен тласък на социално-политическата насоченост на философската мисъл и идва ред на Хераклит (Heraclitus of Ephesus) да препоръча на *Логоса* да се заеме с корекция на аберантното поведение – извор на социалните неправди, на Алкмеон (Alcmaeon of Croton) и Емпедокъл (Empedocles of Acragas) да насочат вниманието си към ролята на мозъка и сетивата за облика на човешкото поведение, и на Хипократ (Hippocrates of Kos), покрай лечителското си изкуство да даде начало на обвързването на устойчиви поведенчески (а оттам – и на ролеви) стереотипи с телостроежа на човека в рамките на теорията си за съотношения на телесните течности (Hergenhahn, 2005; Leahey, 2017; Wertheimer, Puente, 2020). Гигантът на древна Гърция, атинянинът Платон (Plato) в бележития си трактат „Държавата“ изгражда *модел на идеално общество* с ясни структури, добре дефинирани социални роли и справедливи отношения. Великият Аристотел (Aristotle) е критичен към идеализма на Платон и описва в „Политика“ и „Никомахова етика“ реалии на робовладелската общност, клейми неравенството, посочва статусните разлики между гражданите и дефинира постигане на „крайната цел“ *телос* (telos, τέλος) като изражение на успешна социална адаптация в резултат на адекватно (ролево) поведение.

Постепенният упадък на класическа антична Гърция в хода на опустошителни братоубийствени Пелопонески войни заради имперските амбиции на Атина и старата вражда със Спарта, засилен рязко от македонската експанзия на Александър Велики и приключил с римската окупация на гръцките общества, води до изчезване на античните гръцки полиси – люлка на философската мисъл и инкубатори на полезни социални практики. И съвсем закономерно, с угасването на класическия *детерминизъм, материализъм и емпиризъм*, в *Епохата на елинизма* (323 BCE–31) идва ред на

философии с друг облик и всички те зоват за оттегляне на човека от реалния свят. Учението на *епикурейците* предлага отлъчване от физическия свят, на *циниците* – пренебрегване на морал и законност, на *скептиците* – отказване от вяра от всякакъв вид, а на *стоиците* – невъзмутимост към житейските несгоди. Със своя идеализъм *неоплатонизмът* почти се превръща в религия и избуяват *мистични култове*, обещаващи блаженство и спасение в отвъдния свят. И става така, че по времето на Рим други бележити имена няма, с изключение на описателната социология и сравнителна етнология на Цезар и Тацит (Barnes, по Фотев, 1993-а), и на всеобхватния *законов диктат*, налагащ поведенческите параметри на римските граждани, а доминиращият *стоицизъм* вече е държавна идеология (Hergenhahn, 2005; Leahey, 2017). В хода на *Римската епоха* (31–476), като отклик по посока на „унижените и осърбените“, възниква и се разпространява *християнството*, наставляващо покорство и смирение пред божествената предопределеност на света срещу спасение на душата в небесните селения.

През *Късната античност* (476–1000) – а всъщност в Тъмното Средновековие, в подвластност на *трите световни религии* (християнство, ислям и будизъм), интерпретиращи в *есхатологичен* контекст субективния мир на човека посред света на обществата и монархии, с присъщите им конфликти и дилеми, религиозните догми бележат хода на философската мисъл. Теологичната дисекция на Средновековието, както е постигната от Блажения Августин (Augustinus Hipponensis), а сетне – и в *Късното Средновековие* (1000–1350) от Тома Аквински (Thomas Aquinas) с неговата *Summa Theologica*, е различна от гениалните прозрения на Ибн Халдун (Ibn Khaldun), арабския философ и мъдрец от Тунис през XIV век, оправдано приет за основоположник на научната социология (Фотев, 1993-а; Johnson, 2008). Ибн Халдун, подобно на Аристотел с неговия постулат за човека като „политическо животно“, във „Въведение в историята“ – *Муккадима / Прологомена* определя хората като продукти на обществото, но също и дейни участници в социалните и държавни процеси. Възгледите на Ибн Халдун – че „примитивността е в родоначалието на градовете и цивилизоваността (и ги предшества), защото първото искане на човека е към необходимото“ (Фотев, 1993-а), са съвсем неразбираеми и непосилни за теологично обвързаните философи, извеждащи човешкото поведение от Божиите разпоредби. Големи са заслугите и на Авицена (Ibn Sīnā) – един от най-бляскавите учени и medici през *Ислямския Златен век* (800–1400), създал предпоставките за изясняване ролята на мозъка и нервната система за психичните процеси, а оттам – и за разтълкуване на същината на ролевото поведение (Hergenhahn, 2005; Leahey, 2017; Wertheimer, Puente, 2020). Големият ислямски учен и философ Авероес (Muhammad ibn Rushd) от Кордова, Андалусия, има огромен принос за възраждане на интереса към античните мислители и особено Аристотел, както и с откритията си за ролята на интелекта за човешкото поведение, а също и с юридическите си произведения за същината и мястото на законовите норми за регулиране на социалните явления. Тук ще споменем и китайския историк от XIV век Дуанлин (Ma Duanlin) (Фотев, 1993-а) с идеята за значението на социалната динамика (като облик и разнообразие в човешкото ролево поведение) спрямо хода

на историческия процес и превратностите в устройството на човешките общества. А междувременно – както в християнска Европа и в мавърските владения в Иберия, а и в целия ислямски свят, така и в далечна Япония, още от пред-шогунски времена и насетне възниква и получава влияние *Рицарският кодекс на честта*, предписващ морални норми за безукорна нравственост, лоялност и воинска храброст, образци на ролева изява, както и прототипи на партниращи социални роли (Бартелеми, 2012; Inayat-Khan, 2012; Теймс, 2009). И образът на рицаря – стилизиран и силно поетически украсен – вълнува не само средновековните, но и ренесансовите хора и дори днес не губи обаянието си – защото като реминисценция на Омировите герои и романтичния облик на Крал Артур е архетипен образ на високо ценени, но трудно постижими поведенчески измерения на престижни социални роли. Съвсем неслучайно рицарското поведение е трайно атрактивно в рамките на половия отбор (Buss, 2014).

С изчерпване на кървавия патос на кръстоносните походи, с яркия просперитет на италианските градове-държави и зашеметяващите перспективи на Великите географски открития, идват нови времена с нови приоритети и нрави. *Епохата на Ренесанса* (1350-1600) е период на бурни социално-политически трансформации, на огромно натрупване на съкровища на изкуствата и познанието, ала и на материални богатства, време е на изумителни личности и незабравими събития. Възроденият интерес и преклонение пред античното философско наследство привлича съюзничеството дори на всемогъщия католически Рим и с отпадане на конкурентната Византийска цивилизация, в хода на залеза на просветения арабски ислям, за дълго Западна Европа е люлка на философската, теологичната и прото-научна мисъл, извор е на безчет велики произведения на литературата, архитектурата и изобразителните изкуства. Появяват се изобилни предпоставки за оценка на човека, на неговото многообразие, потенциални възможности, скрити страни и тъмни страсти, но и на светли примери, запазили възхищението на околните дори до днес. И всичките тези оценки – макар не включени в привичните нам съвременни научни теории, в контекста на идеите за социални роли и параметри на човешкото ролево поведение, те отразяват същността на поведенческите изяви на човека – в неговата обичайна делнична среда или в екстремни ситуации. Защото описанията на огромен брой житейски ситуации са ценни илюстрации, аналитичен сондаж на естеството на социалните роли, присъщи на тази епоха, ала отчасти или изцяло – и на всички епохи, отбелязали пътя на човешкото развитие от Африканската савана, през пещерния мрак на Палеолита до възникването на цивилизации с всичките им присъщи прелести, съблазни, триумфи, злочестини и уродства. Ето защо *Ренесансът*, макар да не е белязан с конкретен научен теоретизъм, е щедър източник за опознаване развитието на възгледи за човешката душевност (Leahey, 2017) с образци относно *ролевото поведение* – ала по косвен път, чрез възроденото доверие към *емпиризма* и *могъществото на разума* на Уилиам Оукъм (William of Ockham), чрез *експеримента и анализа* на Бейкън (Francis Bacon) и Везалий (Andreas Vesalius), чрез сардоничните и безмилостни препоръки за *социално инженерство* на Макиавели (Niccolo Machiavelli). Ала най-вече – чрез *хуманизма* и *натурализма* в непостижимото майсторство на Леонардо да Винчи (Leonardo

da Vinci) и Микеланджело (Michelangelo), на Данте (Dante Alighieri), Чосър (Geoffrey Chaucer), Шекспир (William Shakespeare) и Сервантес (Miguel de Cervantes Saavedra) да описват в картини и скулптори, в поезия или в романи и пиеси човешката същност в структура, мисли и чувства, човешките радости, мечти и страхове, човешките добродетели и пороци, човешкото страдание, падение, благородство и величие.

В следващите епохи – *Формиране на Модерността* (1600–1700) и *Просвещението* (1700–1815) – Ренесансовото наследство се въплъщава в бурен многопосочен научно-технически прогрес и порив към духовно възвисяване, като основа на тези процеси са редукция на феодалните порядки и монархическия абсолютизъм в съчетание с доходоносна колониална експанзия, идеи за секуларизъм и масови практики по отделяне на църквата от държавата, както и разширен хоризонт на точните науки и експериментално подкрепеното познание. За жалост тези общочовешки придобивки са свързани с яростни революции или с опустошителни войни, обхващащи – за добро или зло, целия Европейски континент (Duiker, Spielvogel, 2017; von Sivers et al., 2018). На фона на такива убийствено жестоки, ала осигуряващи промяна събития, но нередко и под въздействие на самите тези драматични процеси, на много места се появяват системи от философски възгледи и идейни течения, които покрай анализиране на функционирането и качествата на националните държави и образуващите ги институции пораждаат интерес към свързаната с тези събития човешка душевност и с механизмите, по които протичат психичните процеси. Повишеното внимание към обществения живот и теориите за устройство на социалния ред започва със *зараждането на буржоазно общество* в Европа – с идеята за държава и национално общество на Макиавели (Niccolò Machiavelli) и механиката на обществения живот на Хобс (Thomas Hobbes) с неговия „Левиатан“; на Джанбатиста Вико (Giambattista Vico) с тезата за циклична структура на историята. Огромна е заслугата за този духовен и стопански подем на плеяда просветители – мислители, философи, политици и учени. Тук са имената на Декарт (Rene Descartes) с неговия рационализъм и концепцията за разум, на Лайбниц (Gottfried Wilhelm Leibniz) с идеите за перцепция и съзнание, на Спиноза (Baruch Spinoza) с детерминистичния му възглед за човешката същност, на Паскал (Blaise Pascal) с разсъжденията за вяра, разум и действие. Присъстват още и Монтеско (Charles-Louis de Montesquieu) с призива за тържество на разума, законност и свобода чрез разделение на властите; Русо (Jean-Jacques Rousseau) с прочутия „Обществен договор“ и идеята, че обществото е човешко творение; Сен-Симон (Henri de Saint-Simon) с неговата „Социална физиология“ и важното прозрение за обществено-историческа потребност от индустриализъм. Посочваме също и Адам Смит (Adam Smith) – един от първосъздателите на *политическата икономия* и автор на прочутата книга „Богатството на народите“, анализираща труда, пазара и стойността, естеството на парите и капитала и оттам същината на обществото, основано на капиталистическа икономическа система, предопределяща *детерминизъм* спрямо границите на функциониране на отделния човек. Важни са и идеите на бележития философ Кант (Immanuel Kant), който с фундаменталните си философски „Критики“ (на чистия разум, на практическия разум и на способността за съждение) форму-

лира основите за научна и философска мисъл през следващия век с *вяра в човека, разума, свободата и моралността на обществото*, открило път на човешките способности чрез еманципаторна визия за социална теория, основана на космополитен дух и критика на догматизма. А според Хегел (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) държавата е по-висша форма на общество от цивилното общество и тя има задачата да компенсира неговите недъзи (Delanty, 2009). След улесняващия ефект на Великата френска революция и прогреса на Индустриалната революция в Англия и Холандия политическите, технологичните и икономически преобразования в Западна Европа водят до забележимо ново явление в обществения живот – *бюрократизация* на институции и обществени порядки с разделение на труда, с пирамидна йерархия на авторитети и отговорност, имперсоналност на властта и писмени правила (Weber, по Croteau, Hoynes, 2018), като част от тези явления впрочем са били донякъде налице и при предходни социални системи. Засилената бюрокрация в буржоазното общество води до увеличена потребност от анализ на случващото се и катализира появата на социологическата наука.

Възникването на *класическата социология* в XIX–XX век с нейните основоположници и техния принос са обширно описани (Znanięcki, 1965; Smelser, Warner, 1974; Фотев, 1993-б; Macionis, Plummer, 2008; Johnson, 2008; Giddens, 2009; Ritzer, 2010; Hughes, Kroehler, 2011; Macionis, 2018; Croteau, Hoynes, 2018) и сред множеството бележити учени се открояват няколко особено значими имена.

Терминът „социология“ е споменат от френския общественик Сиейес (Emmanuel-Joseph Sieyès), но е въведен за пръв път в 1838 г. от френския философ Конт (Auguste Comte) за обозначаване на тази нова наука за *трите стадия* в развитието на обществото: теологичен, метафизичен и позитивистичен, с идеята за *социална статика и динамика*.

Спенсър (Herbert Spencer) описва обществото като *система* от взаимозависими части и прилага еволюционната теория на Дарвин за историческото развитие като „оцеляване на най-приспособените“.

Маркс (Karl Marx) анализира европейската индустриализация и описва *класовото разслоение* на обществото с изводимата *класова борба* в рамките на диалектическия и исторически материализъм.

Дюркхаим (Emile Durkheim) коментира *социалната солидарност* (механична или органична) и естеството на *социалните факти* като явления, необясними с биологични и психологични термини.

Вебер (Max Weber) счита мотивацията, ценностите, вярванията и нагласите, които детерминират човешкото поведение като критично важни при оценката на *субективността* в социалния обект.

Неоспорима е заслугата и на *американската социология* от *Чикагската школа* на Университета в Чикаго, а сетне и на *школите в университетите в Харвард, Колумбия и в Беркли, Калифорния* – Du Bois, Lester Ward, William Graham Sumner, Jane Addams, Ellen Gates Starr и много други още.

И възникват основните групи социологически теории, амбицирани да осветлят всички структури и процеси на социалното битие под своя общ знаменател, от позицията на своя теоретична перспектива. Ще посочим тук някои от тези направления.

Структурално-функционалистка перспектива (Auguste Comte, Herbert Spencer, Emile Durkheim, Talcott Parsons, Kingsley Davis, Wilbert E. Moore, Robert Merton) – която описва облика на структуралните характеристики (*функции и дисфункции*) и ги разделя на *манифестни и латентни* функции. Според това направление от по-голямата част от членовете в обществото се очаква да планират, постигнат и споделят *в консенсус основните вярвания и ценности* на съответното общество.

Перспектива на конфликтите (Karl Marx, Lester Ward, Jane Addams, Harriet Martineau, Du Bois, Charles Wright Mills) – която представя социалната структура и социалните конфликти като *продукти на текущи или на минали антагонизми в различни насоки* поради себичността на индивидите и принудата на обществото да функционира при персистиращ недостиг на ресурси. Тези конфликти са *на ниво социални групи*, а не по междуличностови причини.

Символно-интеракционистична перспектива (Max Weber, Georg Simmel, George Herbert Mead, Herbert Blumer, Erving Goffman, Charles Cooley) – която посочва като основа на обществото уменията на човека да *общува със себеподобните чрез символи* и да определя отношението си към социални обекти и явления според тези символи. По този начин обществото се интерпретира като *конструирана реалност*, съставена от множество *виртуални концепти и представи*.

Комплексна перспектива – която предлага съпоставка на предимствата и недостатъците на всяко от посочените теоретични конструкти и *препоръчва комбиниран подход* към социалните явления. Приема се напоследък за полезен инструмент за оценка на човешкото социално поведение. Тук са причислявани множество съвременни социологични теории, възгледи и хипотези. Разумният *еклектизъм в модерната социология* дава добри резултати и среща одобрителен прием.

Разнообразни са класификациите на социологическите теоретични модели. Предлага се следното разпределение (Macionis, 2018):

Позитивистка социология – прилага строги операционализирани параметри, за да са надеждни и валидни изследванията; наблюдава връзки между параметрите и издирва причини и следствия; разглежда обективната реалност „отдалече“ и предпочита количествени данни. Удачно приложима е в лабораторна среда и пледира за обективност и безпристрастност. Родствена е със структурно-функционалната теория.

Интерпретативна социология – съсредоточена е над смисъла, който хората обичайно придават на поведението; разглежда социалната реалност като човешко творение в хода на ежедневието и показва предпочитание към данни за качество. Добре приложима е за масови изследвания в естествени условия. Изводима е от възгледите на символно-интеракционистичната теория.

Критична социология – ползва изследванията като фактор за целево предизвикване на социална промяна. Насочена е към морални и политически теми; фокусира

се към неравенствата; отхвърля всички принципи за обективност заради убеждението, че всички изследвания са политически обвързани. Пряко свързана е с теориите за социалните конфликти.

Социологията е наука с изключително широко поле на изследователски интереси и области на полезно практическо приложение (Buckley, 1967; Smelser, Warner, 1974; Ошавков, 1983; Johnson, 2008; Delanty, 2009; Ferrante, 2009; Ritzer, 2010; Hughes, Kroehler, 2011; Croteau, Hoynes, 2018; Macionis, 2018). Ето как са групирани например „териториите“ на социологичен разбор (Macionis, 2018).

- 1) *Базисни съставки на социалния живот* – култура, общество, социализация, социални групи и организации, сексуалност в социален аспект, интеракции и девиантно поведение в социалната среда.
- 2) *Социално неравенство* – социална стратификация, социални класи, стратификация по полов признак, раси и етничност, стареене и особености на възрастните хора.
- 3) *Социални институции* – икономика, работа и професионален труд, политика, форми и нива на управление, семейство, религии и вярвания, обучение и образование, здраве и медицинско обслужване.
- 4) *Социална промяна* – урбанизация и околна среда, колективно поведение и социални движения, социално развитие – традиционни, модерни и пост-модерни общества.

И във всяка от зоните на социологичен интерес, според параметрите и концептуалния апарат на всяка от социологическите теории, *присъствието на социалните роли* – макар с вариращи описания, има своето неотменимо значение. Защото е основният свързващ сегмент на междучовешките отношения във всяко едно човешко общество, през всички исторически епохи.

Макар цел на настоящото изложение е да *обсъждаме социалните роли* като част от понятийния апарат на социологичната наука с основно внимание към структурата на конкретните роли и оттам – към механизмите на взаимодействията им с оглед потребностите на съответната социална ситуация в рамките на наличната социална среда, ние си позволихме кратък исторически преглед на предпоставки и събития, обусловили появата на Теория на ролите като един от най-важните социологични концепти. Това на пръв поглед самоцелно отклонение бе *преценено като наложително* поради следните 4 причини.

1) От дълбока древност досега *интересът към човешкото социално поведение* е актуален и няма белези на намаляване на неговата интензивност. Дали под форма на религиозни доктрини и митологични повествования, на философски възгледи (защото до неотдавна социологичната материя е била съставка на философската наука), дали като административно-регулаторни технологии, или чрез възможностите на изкуствата в цялата тяхна широка модалност хилядолетия наред се трупат наблюдения и идеи за облика на човешките поведенчески изяви, за тяхната приемливост с оглед на съществуващите норми и условия, за последствията от поведен-

чески актове с оглед необходимост и надеждност на социална защита, както и за приложимостта на мерки по стимулиране на социално приемливо поведение. И този траен интерес към човешкото социално поведение е лесно обясним. Та нали *човекът е примат с много силна социална свързаност* и коренът на тази просоциалност датира още от времената на Горна Креда в късния Мезозой преди около 80-90 Ма и укрепва през целия последващ Кайнозой след Голямото измиране на видовете (66 Ма, Cretaceous – Tertiary extinction) (Kemp, 2005; Fleagle, 2013; Benton, 2014; Boles, 2019). С появата на голям и високо развит *неокортекс*, съчетанието на висока интелигентност с изразена просоциалност и с готовност за помощ при приматите предполага пренасяне на успешен опит към потомството, а също и между членовете на групата. Отбелязано е, че „...социалното обучение води до традиции и *култура на животните* – социално предавани поведения, които траят през поколенията и се разпространяват сред цялата популация...” (Laland, Galef, 2009; Whiten et al., 1999 – по Street, Laland, 2017). Тази културална акумулация на технологии (Pradhan et al., 2012) се индуцира от високата социалност на приматите, а на свой ред социалността стимулира културално възприетите практики. Поради това кооперативността на приматите е с ярко изразени разнородни изяви – от приятелски връзки, съюзи и групи за взаимна защита, взаимопомощ и отглеждане на деца – до съюзи и многочислени коалиции за лов и война (Hemelrijk et al., 2015; Tomasello, 2019; Tuttle, 1986; Tuttle, 2012). Ето защо филогенетично осигурената база на социално поведение при тези подчертано социални същества – човеците, обяснява *трайния и висок интерес* в хода на развитието на човешките общности към *обществения аспект* на човека. От приматите към човека се унаследяват практиките по формиране на социални формации, предполагащи йерархия и разпределени функции, поради които индивидите, съставляващи социалните общности, неизбежно встъпват в множество *ролеви взаимодействия*. Логично е тези взаимодействия да са зона на внимателно наблюдение, защото са важни за сигурността и стабилността на социалните системи и оттам – за съдбите на техните членове, в контекста на шанса за оцеляване и репродукция (Дарвин, 1859/2011; Дарвин, 1871/1947; Tattersall, 2010). Еволюционната връзка на човека със социално живеещите негови предци – от *Euarchonta* до *Primates* – обуславя несекващо изразения интерес към човешките социални изяви и облика на човешкото поведение – и оттам е коренът на масово налични, делнично присъщи ролеви диади, например *обучител – обучаван, началник – подчинен, дарител – надарен, разказвач – слушател*. Тези и много още социални роли – част от човешкото „*приматно наследство*” са обект на внимание *още през пред-научния период* на човешката любознателност не само заради своята разпространеност и безусловна очевидност. Силно се изкушаваме да допуснем, че фокусът на изследователския интерес се насочва (съзнавано или несъзнавано?) не само и не толкова от „видимостта” на наблюдаваните проблеми, а от свързаността им с адаптивните привички в „стила на живеене” на наблюдателите. Ето защо „отлично видими” явления – например връзката между зеления цвят на листата и фотосинтеза, цветовият спектър на светлината или естеството на гравитацията твърде късно са впечатлили научните среди, без да оставят значима следа в

пред-научните и пара-научни мисловни продукти в хода на столетия и хилядолетия. Въпреки изключителната си практическа важност и теоретично значение! Докато човешкото общуване, сътрудничество или противоборство още от древни времена са станали повод за размисли в насока към „истина“, „познание“, „разумност“, „справедливост“, „власт“ и множество още философски концепти и универсалии – за да станат те основа за социологични теории, включително и *Теория на ролите*, описваща градивните съставки на социалната тъкан. Никак не е случаен този интерес – „социално-форматираните“ човеци, носители на „социално-валентните“ гени на своите „социално-програмирани“ предтечи – приматите, са наследили тяхната любознателност, разум и проникателност, но са насочили „прожектора“ на своето внимание до значителна степен в „себеотносна“ посока, та редом с полезните математика, алхимия и астрономия (неизбежни като арена на познавателни усилия), те отрано са се заели (под различни форми и с различни инструменти) със социалните теми – от които след време бликват идеите и формулировките за ролево поведение. Впрочем, присъщо е на автори да „отразяват себе си“ в своите писания (Мопасан, Джек Лондон). Показателни в тази насока са примери на сходство между *биографии* и естество на *теории на личността* (Зигмунд Фройд, Алфред Адлер, Ерик Ериксон, Карин Хорни, Абрахам Маслоу) (Ryckman, 2008; Feist et al., 2018; Schultz & Schultz, 2016).

И се оказва според нас, че съчетанието на наследените от приматите любознателност и влечение към социалните измерения на *Homo sapiens* са причина за персистиращ интерес на мъдреци, философи и теолози – от древността до днешни времена – към човешкото поведение в контекста на изпълняване на социални роли. Което не е явление *de novo*, а е налице още при предците-примати, защото е обслужвало техните *приматни общности*, с присъщите им реквизити – йерархия, съперничество, обучение и много още дейности. Ала ни е дало междувременно огромен обем полезна историческа информация.

2) Не само на приматите дължим еволюционно наследство по отношение на предпоставките за развитие на умения за ролево поведение. Макар че нарушихме приетата хронология на еволюционните промени, започвайки с нашата приматна предистория, ще добавим тук предходните жалони на развитие на живата материя. Още от най-примитивните *прокариоти*, възникнали преди 3.4 – 2.5 Ga и последвалите *еукариоти* преди 1.9 Ga (Schopf, 1999; Benton, Harper, 2009) започва великото многообразие на бъдещия жив свят. Преди около 630 Ma, в периода Едиакарий, възниква фауна от *многоклетъчни*, крайно особени и несъпоставими със съвременните живи същества, а след тази *Авалонска експлозия на видове* (Narbonne, Gehling, 2003), през периода Камбрий (542 Ma – 485 Ma) се случва една от най-грандиозните промени на земния живот. Само за 57 Ma през *Камбрийската експлозия* се появяват всичките основни групи на днес съществуващи живи създания – безгръбначни животни и прародители на гръбначните животни, от които постепенно, за около 240 Ma, през целия Палеозой и части от Триас от Мезозой, еволюират гръбначните *Vertebrata*, сред които са преминалите към сухоземен живот *Tetrapoda*. Последва поява и на бозайниците *Mammalia*. Плавно и под форма на малки промени в хода на

Мезозой (251.9 Ма – 66 Ма), от Триас, през Юра и чак до късна Креда, бозайниците излизат от сянката на могъщите динозаври и едва в новата ера Кайнозой (от 66 Ма) почват да демонстрират привичния за нас облик (Carroll, 1988; Hopson, 2003; Kemp, 2005; Benton, Harper, 2009; Tattersall, 2010; Lieberman, Kaesler, 2010; Kardong, 2012; Benton, 2014; Miller, Harley, 2016; Brusca et al., 2016; Martin, 2018; Boles, 2019). Налице са вече базисните свойства на всички живи организми: 1) подреденост; 2) сензитивност към стимули; 3) растеж, развитие и размножаване; 4) саморегулация и 5) хомеостаза (Raven, Johnson, 2002). От първите едноклетъчни същества човеците са наследили основните жизнени процеси – хранене, отделяне, сетивност, предпазване от врагове и несгоди, размножаване. И преди всичко – онази първична жизнена активност, наричана сетне *vis vitalis* (жизнена сила), пленила фантазиите още на древните елини с идеята за *Pneuma* (πνευμα; „дух“ / „душа“) и намерила напоследък тълкувание като аутопоеза – или като свойство за самоорганизация и себевъзстановяване на живите системи (Varela, Maturana, 1974). А от Metazoa насетне имаме в наследство основни структури и организационни модели на *триплобластни, билатерално симетрични, метамерни, еуцеломни организми с ендоскелет, цефализация, антеропулсия, както и с полиорганни системи – за придвижване с крайници, храносмилателна система с два отвора, системи за газов обмен, екскреция и осморегулация; затворена циркулаторна система, сензорни системи, система за полова репродукция с живородност и централна нервна система с централен ганглий (мозък) – а при бозайниците терморегулация и неокортекс*. Такава е предчовешката еволюционна история и в рамките на морфологично-функционални адаптивни промени се формират и търпят развитие основните поведенчески стратегии в животинското царство. Те са налице и при хората в сходен или модифициран вид, но не до степен да се промени същността им. Човекът има нужда от храна, от безопасност и покой, от сътрудници и приятели, от сексуални партньори и много още потребности – аналози на дейности, изцяло присъщи на животинските предтечи. В това лошо няма, но в огромната си част тези *животински способности* за набавяне на нужното изглеждат *некрасиви* в човешките очи. Вярно, те са налице и при приматите – но поради близкото им сходство с човека (пък и слабата им разпространеност сред европейския ареал), основното шокиращо за нас обстоятелство е наличността на „зверски“ технологии посредством повечето биологически обусловени поведенчески зони. Дори превръщането на тези дейности в социални роли не отменя животинските им корени. Ето защо отрано човешката мисъл е обсебена с тази конфузна тема и много преди научната фаза на социалните знания за ролево поведение, от древни времена философи и творци на изкуството се мъчат да камуфлират *двойствената природа* на човеците. Да, ние искаме да сме милостиви и добри, но се храним с месо и имаме биологично обвързани ролеви диади, например *нападател – нападнат, убиец – жертва, грабител – ограбен*, които са изобилно налични в животинския свят – но в човешките общества изглеждат смущаващи и не позволяват ласкава нравствена оценка, макар да са важни за процесите на оцеляване в рамките на естествения отбор. Дори ролите, обслужващи *половия живот* – ухажване и полов акт, дори дейностите ни по *хранене, екскреция и лична хигиена* – са обект на

предпазни норми сред почти всички общества в хода на хилядолетията. Дори *родителската роля* се очаква да бъде изчистена от животински нюанси – макар *майчинството* да е една от най-свещените човешки изяви. Стреснат и отчаян от лицемерната си в морален план същност, човекът чрез мислители, пророци, естети и общественици упорито търси *отговор на тежката дилема* – как да се обезпечи необходимото, но да бъде в съгласие с етичния идеал, да се възприема като възвисена проява на доброта, красота и справедливост. И оттам в много религии се проповядва *отказ от плътското начало*, а от зората на човечеството са чести обвиненията за *варварство* и *нецивилизованост* спрямо откровеното демонстриране на животински инстинкти.

Обаче и днес войнствените спортове са трайно привлекателни, баталното изкуство и вулгарната еротика имат почитатели, а модата ползва животински украси. Поради това се изкушаваме да допуснем, че копнежът към нравствено безукорна социалност и несекващата неприяжън към човешката слабост, към мерзостите и жестокостта са отреагирани спрямо „*вродени пороци*” заради комплексиращи механизми на срам, греховност и вина. И тезата за „*душа*” – от Платон до Декарт – антропоцентрично оттласкваща ни от *животинство* към „*дестилиран хуманизъм*” окуражаващо не губи искрено интуитивно одобрение.

3) Нека се върнем сега към човека и продуктите на неговата биологична и социална еволюция, заради особеностите на които от дълбока древност не секва интересът към структурите и дейностите в човешките общности. Знаем, че още в I век пр.н.е. римският философ Лукреций (Lucretius) е споменал, че „древните хора не са били като съвременните му римляни, а като животни са обитавали пещери, без оръжия, огън и дори без език” (Wood, 2006). Знаем още, че под влияние на идеите на Ламарк от 1809 г. (Jean Baptiste Lamarck) за възникването и класификацията на живите организми и на Малтус от 1798 г. (Robert Malthus) за изоставане на жизнените ресурси спрямо нарастване на популациите идва времето на великите теории на Дарвин (Charles Darwin) – *Произход на видовете* и *Произходът на човека и половият отбор* (Дарвин, 1859/2011; 1871/1947) (Wood, 2006), след което проучванията в областта на човешката еволюция добиват шеметно развитие и понастоящем броят на публикациите в това направление вече е необозрим. Въпреки често несъвпадащите мнения и изморителното разноезичие, налице са описания на предшестващите *хоминини* – свързващи (преходни?) звена между големите човекоподобни маймуни от Африка и съвременния *Homo sapiens* (Cameron, Groves, 2004; Lewin, 2004; Gräslund, 2005; Chase, 2006; Wood, 2006; Cela-Conde, Ayala, 2007; Tattersall, 2008; Klein, 2009; Bulliet et al., 2010; Lewis et al., 2012; Price, 2012; Lewin, Foley, 2013; Dubreuil, 2013; Watts, 2015; Hunt, 2015; Ayala, Cela-Conde, 2017). Въпреки противоречивите преценки знаем, че генезата на *хоминините* започва в Африка през края на Миоцен със *Sahelanthropus tchadensis*, 7 Ma; *Orrorin tugenensis*, 6 Ma; *Ardipithecus kadabba*, 5.8 Ma и *ramidus*, 4.4 Ma. Появяват се през Плиоцен – Плейстоцен и групата на *Australopithecus* (4-2,5 Ma) – *anamensis*, *africanus*, *bahrelgazhali*, *garhi*, *sediba*, с техните странични клонове *Paranthropus* (3.5-1.7 Ma) – *africanus*, *robustus*, *aethiopicus*, *boisei* и *Kenyanthropus* (3.5-2.5 Ma) – *platyops*, *rudolfensis*. Появяват се и *архаичните човеци* – ранните *Homo habilis*, 2.5 Ma; *ergaster*,

1.8 Ma; *georgicus*, 1.8 Ma, а сетне и късните *Homo erectus*, 1.6? Ma; *floresiensis* ??; *antecessor*, 0.8 Ka; *heidelbergensis*, 0.4 Ka; *denisova*, ?? и *neanderthalensis*, 0.3 Ka. Появява се, пак в Африка, и анатомично модерният *Homo sapiens*, 0.2 Ka. С възникването на бипедализъм (7 Ma) започва поредица видо-определящи за човеците адаптации – изправен стоеж с лумбарна и цервикална вертебрална флексия, растящ мозъчен череп, плоско лице с челюсти и зъби от човешки тип, удължени крайници, ръка с къси пръсти и противопоставен палец, тазова конфигурация, предполагаща раждане на голям, но силно неразвит плод, силно редуцирано окосмяване, ларингеално-фарингеален апарат и език, позволяващи говор. На базата на тези морфологични промени възникват характерни умения – създаване на сечива (1.9 Ma), употреба (1.5 Ma) и траен контрол над огъня (800 Ka) в постоянен подслон (400 Ka), изработване на облекло (500-200 Ka). Междувременно човеците мигрират от Африка в поне две големи вълни – преди около 1.8-1.7 Ma (*Homo ergaster, erectus*) и преди около 90 Ka (*Homo sapiens*) и заселват постепенно цялата планета, с нееднократно междувидово хибризиране. Налице са вече поява на реч и говор (500?-200?-60? Ka) на базата на предходни прелингвални и жесто-мимически умения. Налице е поява на изкуство (60?-25? Ka), както и доказателства за символно мислене (75-60 Ka). Като резултат на когнитивната революция с интензивна енцефализация, абстрактно мислене и реч, в края на последния ледников период (11.5 Ka) и началото на Холоцен, настъпва преход от прехранване чрез събирачество и лов към уседнал живот, с поява на земеделие, скотовъдство, трайни селища, разделение на труда. Тази аграрна революция слага началото на човешките общества и цивилизации – каквито ги познаваме днес.

От този кратък преглед на човешката еволюция, в контекста на целесъобразността от повишено внимание към преднаучната фаза в развитието на социологическата наука, за което вече споменахме, ние виждаме една впечатляваща особеност, бележеща хода на човешката еволюция и обуславяща безмерния триумф на *Homo sapiens* в последващите хилядолетия.

Вярно е, че първата група от вече споменати „изобретения“ (сечива и оръжия, огън и поселища, говор) е възникнала на базата на изцяло телесни, морфологични преобразования на човешкия организъм, без които тези „атрибути“ на човешката същност щяха да са невъзможни. Ала впоследствие – и особено от началото на историческата фаза на човешкото развитие (късен Палеолит – Неолит), чрез възникването на човешки общества, надхвърлящи семейно-родовия кръг, на базата на когнитивен апарат за генериране на споделени вярвания (Харари, 2016), човеците реализират огромно количество адаптивни придобивки чрез модификации на междуличностни отношения и взаимодействия (които сетне биват наречени ролево функциониране), а не чрез нови и нови морфологични модификации на своите тела. Това са безбройните социални конструи, описващи системното естество на човешките общности – с институции, правила, норми и закони, религии и морал, традиции и табу. По този начин „хипертрофията“ на унаследената още от приматите социалност спестява на човеците необходимостта от все нови и нови анатомични промени за среща с нови адаптационни предизвикателства. И позволява възникване на втората

група придобивки – безчет технически изобретения и научни открития, несъпроводени от значими телесни промени. Което обяснява човешкия *еволюционен късмет за хегемония чрез институционално – генериран технологичен прогрес* в рамките на единствен оцелял вид (от около 9 предшествали) за разлика от мравките *Formicidae* – които въпреки съизмеримата си с човека свръх-социалност – заставени от малките си размери заради липса на дихателна система, се адаптират основно чрез морфологични трансформации. Поради което са принудени към забележително еволюционно разнообразие от около 12 000 вида (Miller, Harley, 2016).

Тези *социални конструктори* при *Homo sapiens*, възникнали чрез *споделени вярвания* на базата на мощен *когнитивен ресурс* – необвързани с конкретни телесни „приспособления“, са добре забелязани от мислителите и учените през преднаучния период на социологичното познание и биват обширно описани с разнообразния и присъщ на всяка епоха терминологично-понятиен инструментариум – историографски и теологичен, натурфилософски и философски, литературен, живописен и скулптурен. Поради това е от голяма полза анализът на всички тези творби, защото от тях представите ни за социално функциониране и социални роли в хода на историческите епохи добиват фактологична плътност и верификация.

Тук ще подчертаем, че технологичният прогрес при *Homo sapiens* не секва с приключването на морфологичното му обособяване – от *Australopithecus* до *Homo habilis, ergaster, erectus* – и оттам до днес, до анатомично модерния съвременен човек. Изобилни са плодовете на човешкия изобретателен ум и на неговите чевръсти, умели ръце. Ала цялата бляскава поредица придобивки става възможна не само чрез индивидуално придобитите сръчност и познания, а предимно чрез плодотворното влияние на комплексна и сполучливо стимулираща човешка общност. Отлична илюстрация на градивната роля на заобикалящия социум са съпоставките в облика на каменни сечива от различни археологични епохи. Преходът от груби примитивни сечива от епохата Олдуей (Oldowan) на архаичните *Australopithecus garhi* (а може би и някои късни разновидности на *Paranthropus*) до по-сложните и изящни сечива през по-късна епоха (Acheulean) – дело на *Homo habilis* и *ergaster* (както и ранният *Homo erectus / heidelbergensis*) е обясним според нас с морфологичен напредък между тези две еволюционно отстоящи във времето групи хоминини. Обаче по-елементарните, макар масивни и надеждни сечива от по-късни епохи в хода на Среден и Горен Палеолит (Mousterian, Châtelperronian), изработвани от *Homo neanderthalensis*, категорично отстъпват по качество, елегантен вид, ефикасност и разнообразие на изделията, създавани през последващи археологични епохи (Aurignacian и особено – Solutrean и Clovis) от *Homo sapiens* – макар че неандерталците не са изоставящи на кроманьонците по телесни ресурси и даже мозъкът на *Homo neanderthalensis* показва по-голям среден обем от този на *Homo sapiens* (Lewin, 2004; Cela-Conde, Ayala, 2007; Tattersall, 2008; Lewin, Foley, 2013). Сходно е и сравнението на подчертано скромното скално изкуство на *Homo neanderthalensis* от пещерата La Pasiega, Испания, с изумителните шедьоври на праисторическия *Homo sapiens* – например в пещерите Lascaux и Chauvet във Франция и Altamira в Испания. Явно е, че значително по-високата ком-

плексност на кроманьонските общества чрез по-интензивните си социални свързаности (*социални роли!*) обуславя ярките различия в нивото на архаичното изкуство въпреки формалната тъждественост на морфологичния (и когнитивен?) ресурс на неандерталците (Lewin, 2004). Сходно е сравнението в полза на *Homo sapiens* и при погребалните практики между тези два клона на късни *хоминини*, обитавали Европа по едно и също време за период от десетки хилядолетия. И тази разлика е може би една от причините за изчезването на *Homo neanderthalensis* от Европа и от Източна Азия, както и на сродния му *Homo denisova* от Централна и Югоизточна Азия – постепенно замествани (или донякъде – асимилирани) от социално и поведенчески далече по-успешния *Homo sapiens*.

Макар с риск от отклонение от основната тема, ще припомним тук, че след появата си в Етиопия (160 Ka) постепенно *Homo sapiens* се разселва – в Близкия Изток (90Ka), в Австралия (60 Ka) и в Европа (40 Ka), в Индонезия (40 Ka) и в Америка (15-12 Ka?). И след изчезване на *Homo neanderthalensis* (27 Ka) от европейско-източноазиатския регион и на *Homo denisova* и късния азиатски *Homo erectus* (30-18 Ka) от далекоизточните азиатски земи (Tattersall, 2008), населението на планетата е съставено от еднотипни в морфологичен и когнитивен план човеци, като пост-хибридизационните примеси са относително слаби (до 4% от генома на съвременния човек). Обаче на фона на тези привидно равни начални биологически възможности дебютът на аграрната революция, на човешките общества и цивилизации и последвалят бурен технологичен прогрес са очебийно неравномерни. В някои зони на планетата „цивилизоваността“ възниква преди хилядолетия, а другаде – едва преди векове. А има и днес нативни общности, съхранили своя „палеолитен“ стил на живеене в продължение на стотици хиляди години. Яркият неуморен трибун на анти-расистки възгледи, учен и популяризатор Джаред Мейсън Даймънд дава пространно обяснение на този феномен, свеждащ се до последица от непреодолим натиск на средата над човешките общности. Например в региона Евразия *изначалното наличие на подходящи за domestikация растения и животни с благоприятно разпространение в посока изток-запад улеснява ранна поява на цивилизации (в Египет, Месопотамия, Индия, Китай), докато в Америка, с разпространение север-юг, а също и в Австралия и в Африка – по-маломерни региони и с по-лош климат, такива подходящи растения и животни са по-малко (Даймънд, 2006)*. Правдоподобността на тази теза, отхвърляща обяснения чрез расово-етнически фактори, се подсилва от огромен брой сравнителни етнокултурални и исторически проучвания (Bulliet et al., 2010; Kottak, 2010; Lewis et al., 2012; Ember et al., 2014; Duiker, Spielvogel, 2017), сочещи когнитивно-афективна междурасова и етническа равностойност в хода на историческия процес. А оттам и любопитни сравнения за *облика на социално-ролевото функциониране в транскултурален план*. От друга страна, съвременните *масаи*, обитаващи Кения и Танзания, предпочитат да запазят номадския си стил на живеене. Ала Дарвин е подчертал, че еволюцията не работи по план и няма крайна цел – и пасторалният *modus vivendi*, избран от тях, не е знак за регрес и дефицит, а е способ за възприемане на Битието и себе си в него.

4) Краткият преглед на еволюционното формиране на човека помага за яснота относно генезата и структурата на човешкото поведение и освен това подкрепя полезността на пред-научните описания на поведенчески изяви през призмата на философски умозакljučения, теологичен анализ или произведения на изкуството. Които показват как още от зората на историята са наблюдавани и добре описвани форми на поведенческа активност, ангажирани с базисните човешки потребности – със стремежа на човека към оцеляване, общуване, възприемане на себе си и околните, създаване на поколение. Всички тези актове и дейности са *крайно различни, но са с абсолютно еднакво биологично подплатено предназначение* – и се изменят само заради промените на културално-историческия контекст. Такава многозначителна находка може да получи обяснение, ако се разгледа в рамките на продължилия много милиони години процес на еволюция, при който поведенческите „модули“ биват формирани чрез проби и грешки, за да запазят две еднакво важни качества – невероятна *пластичност*, за да посрещнат всякакви адаптационни ситуации и невероятна *устойчивост*, за да съхранят независимо от промените целта на съдържанието си.

В противовес на практиката еволюционният корен на поведението при *Homo sapiens* да се търси основно сред приматите и архаичните *хоминини*, ние тук правим опит да подчертаем как най-значимите и най-дълготрайни прототипи на поведенчески комплекси получават своето начало много по-рано – в хода на продължилия стотици и стотици милиони години процес на еволюция на живата материя – който още от самата зора на зараждането на живота конструира базисните принципи на функциониране на живите организми – или *Седемте стълба на живота* (Daniel, Koshland, 2002; Raven, Johnson, 2002). Това преди време коментирахме и ние в стремеж да опишем предчовешкото „еволюционно наследство“ за човеците (Толев, 2020), съставено от безчет *прототипи на цел-центрирана поведенческа активност* (сполучливо интерпретирани като съвременен еволюционистки прочит на наситеното с дълбоко съдържание понятие за *архетип* на Юнг (Carl Gustav Jung) (Stevens, Price, 2000; Stevens, 2002). И понеже подробно описание на тези прототипи тук е невъзможно, да вземем за пример един от най-древните поведенчески комплекси – *добив на храна*, разделил животинското царство на няколко условно разграничени групи – на хищници, растителноядни, всеядни и паразити – макар че всички животни са хетеротрофи, защото се хранят пряко или косвено с други живи същества (Miller, Harley, 2016). И нека подредим във възходящ хронологичен ред няколко представители на Animalia – едноклетъчните *Didinium nasutum*, поглъщащ *Paramecium* като любима храна и *Entamoeba histolytica*, хранеща се с вътречревни клетъчни секрети (Miller, Harley, 2016), да продължим с безжалостния *Anomalocaris* от периода Камбрий, с опасните паяци *Araneae* от периода Карбон и хищните богомолки *Mantis* от периода Креда (Benton, Harper, 2009; Brusca et al., 2016) и сетне преминем към чудовищните синапсиди *Pelycosauria* от късен Перм (Benton, 2014), а след катастрофата с динозаврите да споменем знаменития саблезъб *Smilodon fatalis*, обитаващ Северна Америка в Плейстоцен по време на човеците (Carroll, 1988; Benton, 2014). Към избраните тук хищни същества (защото месото е предпочитана храна за човека) нека добавим всеядния *Australopithecus*

и все по-месоядните *Homo erectus* и *Homo neanderthalensis*. А когато стигнем *Homo sapiens* и началото на човешката история, ще забележим че хищническият принцип на добив на храна променя многократно своите морфологични „носители” – от белтъчно-липидни филаменти и пластини при едноклетъчните към хитин-подкрепени сложни устройства при артропода, а при синапсиди, бозайници и примати – към различни костно-мускулни апарати. Обаче при цялата тази поредица организми основният принцип се запазва – налице е комплекс от потребност – центриран мотив с избиране на конкретна цел, подготовка и пряк достъп / усвояване на придобитото, в съчетание с предпазване от евентуални вреди. След появата на *Homo sapiens* този важен за оцеляването поведенчески комплекс – добив на храна, запазва без значими промени морфологичната и биохимично-физиологична база за реализиране за около 200 000 години, като още от най-древните, праисторически времена на прехода от Късен Плейстоцен към Холоцен, в обстановка на пещери и колиби, в обкръжение на семейство, родственици и съплеменници, се практикува в социално-ролевия формат, съществуващ и днес – ала неизмерно обогатен с множество модификации и „добавки”, чийто брой е категорично извън възможността за обсъждане в това кратко изложение. Мощен тласък за такова обогатяване дава появата на цивилизации и държави с пространна и сложна социална стратификация, основно заради имуществено неравенство във връзка с преобразуване на натуралната размяна в парични взаимоотношения и появата на завоевателно-грабителски войни. И се оказва, че добитата плячка не се яде вече с ръце и в суров вид, а след термична обработка, в съдове и с прибори. А общото хранене не е вече само в компания на близки хора, а е подчинено на поредица регламенти и ритуали, известни нам от историческите хроники и всички сходни с тях писания и изображения. Изумителна е съпоставката между свободния лов на *Homo sapiens* с отстрелване на забранен елен в горите на Шъруд от симпатичните другари на Робин Худ и колективното му изяждане сред гуляй с много бира, песни и самохвалства. Да припомним ли сюжети на императорски пиршества в Рим и другаде? Да обсъждаме ли кралските кулинарни прищевки по време на Людовик XIV – в сравнение с мизерния обяд на умиращите от глад ирландски селяни в 1845 г.? Или да се спрем върху изискания етикет за следобеден чай със сандвичи от епохата на Викторианска Англия? Или канибалските менюта на маорите в Нова Зеландия до идване на белите заселници? Или днешното купуване с кредитна карта на наденички с кетчуп и две студени бири, разбира се, от кварталния универсален магазин?

Огромното многообразие в нюансите на свързаното с хранене ролево поведение на съвременния анатомично модерен *Homo sapiens* е базирано на еднакъв анатомичен апарат и еднакви физиологически процеси, но е модифицирано „по своята периферия” от велико множество историко-транскултурални и кроскултурални фактори – така че ролевата „палитра” на човеците – напълно идентична по отношение на предназначението си да откликва на базисните човешки потребности в смисъла на Abraham Maslow, 1943 (Маслоу, 2010) – бива крайно нееднаква по отношение на практики, норми, обществени очаквания и още много фактори от социален порядък,

които детерминират конкретното изпълнение на всяка конкретна социална роля. Тези нееднаквости в стила, видимата изява (и майсторството!) в изпълняване на „ролевия репертоар“ на човека са били добре описвани от мислителите, философите и творците от преднаучната фаза на познанието и намират обстойни коментари в теологичните среди. Темите за етика и естетика, за добри нрави, грях и благочестие, за подвиг и падение – това са неугасващите теми в изкуството в хода на вековете. Те стават основа на философски теории и религиозни доктрини, на държавни идеологии и на неписани конвенции, скрепяващи равновесието и съществуването на всяко отделно семейство.

Тук възникват две важни според нас зони на размисъл относно съчетаването на запазени *основни характеристики* (цел и предназначение) и крайно *променливи технологии* (действия, дейности и прочие) за постигане на тези основни характеристики *при вече непроменяема морфологично-физиологична база* на човешкото ролево поведение.

(1) Щом въпреки високостепенната променливост на видимия облик на ролевата изява е налице пълна съхраненост на нейната същност и крайна цел, дали *вътрешната структура на социалната роля е единна и неделима* – подобно на онези малки, неразделими частици, наречени от Демокрит *атоми*? И ако социалната роля не е „плътна“ и „хомогенна“, ако не е лишена от взаимосвързани „вътрешни“ съставки – *от какви съставки е конструирана тя?* И в такъв случай, ако социалната роля е хетерогенна и вмества в себе си нееднородни по свойствата си съставки, коя (кои?) от тях са предназначени да запазват базисното свойство на ролята като цяло: нейното предназначение като акт на социално взаимодействие? И обратно – кои от тези съставки чрез свойствата си за пластичност, гъвкавост и променливост са предназначени да обезпечават адаптивната пригодност на ролята като цяло в рамките на конкретната средова реалност?

(2) Щом е налице впечатляващо многообразие *не само в интензивността на усилието* за ролева изява, но и в *съпътстващото прилагане на фрагменти*, очевидно *нехарактерни за конкретната роля* – със задача да бъде подсилено нейното успешно реализиране, не следва ли да допуснем, че *съществуват два (или повече?) вида роли* – съвсем прости и хомогенни, „първични“ и „базисни“ – и сложни, „сборни“, „комполитни“ роли, еднопосочно (едноцелево) включващи разширен набор от повече роли, способни да модифицират с добавянето си, в зависимост от конкретните средови условия, реализиране на целите на този „ролеви букет“? И ако това е така – по какъв начин в този взаимосъгласуван ролеви комплекс бива осъществено *потенциране* или *инхибиране* на основната, водеща роля? И дали понякога (волно или не) се постига *плавен преход от една към друга роля* посредством постъпателна промяна на техни съставки?

Разбира се, има и друг начин на интерпретиране на тези зони за размисъл. Който се свежда до това, че понятието *социална роля* не е *обозначение на реално съществуващ в Битието обект* със своите собствени свойства, параметри и действително присъствие – а служи само за обозначаване на социални събития и е едно-

типно с наименованието на улица – например „Патриарх Евтимий“. Която всъщност не е нито патриарх, нито Евтимий, а е само общоприето название на локализации на обекти в градската карта. Но ние *вярваме, че понятието социална роля е наименоване с ясно доловима (и доказуема) материална основа* – защото отразява облика на човешкото поведение в предметната и социална реалност, като при това притежава неоспорими биологични корени. Защото описва поведението на човека сред социалния контекст, ала поведението не губи от това своята същност. То е краен продукт на огромно по древността си еволюционно минало и се свежда до наредени във времето и пространството биологично детерминирани движения, действия и дейности, които в своята съвкупност биват наречени поведение. И поради това *поведението е екзистенциално събитие* (Biddle, 1979) – подобно на облаците, на звездите и огъня. Тази увереност ни дава основание да се запитаме – каква е *структурата на ролевото поведение* като каскада от поредица роли и как тези роли формират системата на своите междукомпонентни взаимодействия.

Всъщност тези две зони на размисъл изчерпват задачата на настоящото изложение – то е опит да се приближим към разсъждения в стремеж към разгадаване на тази любопитна и значима тема.

Продължение – в следващия брой